

# کاربست فلسفه جامعه‌شناسی در روش‌شناسی کیفی: بازاندیشی در میدان تحقیق

۱. حبیبه غروی: دانشجوی دکتری، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، پردیسان، ایران  
۲. مجید کافی\*: دانشیار و هیئت علمی جامعه‌شناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، پردیسان، ایران

\* ایمیل نویسنده مسئول: MKafi@rihu.ac.ir

## چکیده

روش‌شناسی کیفی در دهه‌های اخیر به یکی از مهم‌ترین رویکردهای مطالعه پدیده‌های اجتماعی تبدیل شده است، اما بهره‌گیری از آن بدون توجه به مبانی فلسفی و جامعه‌شناختی می‌تواند به تقلیل روش‌های کیفی به مجموعه‌ای از فنون گردآوری داده منجر شود. هدف این مقاله بررسی نسبت میان فلسفه جامعه‌شناسی و روش‌شناسی کیفی و تبیین نقش این نسبت در بازاندیشی مفهوم میدان تحقیق است. این پژوهش با رویکردی تحلیلی – تفسیری و بر پایه مطالعه منابع نظری و آثار کلاسیک و معاصر فلسفه جامعه‌شناسی، جامعه‌شناسی تفسیری و روش‌شناسی کیفی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که واقعیت اجتماعی در رویکردهای تفسیری و پدیدارشناختی، امری ثابت و مستقل از کنشگران نیست، بلکه در بستر تعاملات اجتماعی، تجربه‌های زیسته و فرایندهای معناسازی شکل می‌گیرد. بر این اساس، میدان تحقیق نه صرفاً فضایی برای گردآوری داده، بلکه عرصه‌ای برای تولید و بازتولید معنا، تعامل میان ساختار و عاملیت، و شکل‌گیری دانش اجتماعی است. همچنین نتایج نشان می‌دهد که ابزارهای اصلی پژوهش کیفی مانند مصاحبه، اتنوگرافی و تحلیل گفتمان باید به‌عنوان فرایندهایی تفسیری و بینادهنی فهم شوند که در آن‌ها پژوهشگر نقش فعالی در تولید دانش دارد. مقاله بر اهمیت بازتابندگی پژوهشگر تأکید می‌کند و آن را شرطی اساسی برای دستیابی به شناخت معتبر از واقعیت اجتماعی می‌داند. در نهایت، الگوی مفهومی مبتنی بر پیوند معنا، ساختار، عاملیت، میدان تحقیق و بازتابندگی ارائه می‌شود که می‌تواند مبنایی برای تقویت پژوهش‌های کیفی در علوم اجتماعی و گسترش فهم انتقادی از واقعیت اجتماعی باشد.

**کلیدواژه‌گان:** فلسفه جامعه‌شناسی، روش‌شناسی کیفی، میدان تحقیق، بازتابندگی، معنا، واقعیت اجتماعی

**شبهه استناددهی:** غروی، حبیبه، و کافی، مجید. (۱۴۰۴). کاربست فلسفه جامعه‌شناسی در روش‌شناسی کیفی: بازاندیشی در میدان تحقیق. *فلسفه و اخلاق*، ۳(۳)، ۱۴-۱.

تاریخ ارسال: ۲ فروردین ۱۴۰۴

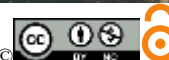
تاریخ بازنگری: ۱۳ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۰ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ شهریور ۱۴۰۴



© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.



---

# Applying the Philosophy of Sociology to Qualitative Methodology: Rethinking the Research Field

1. Habibeh. Gharavi: PhD Student, Research Institute and University, Pardisan, Iran

2. Majid. Kafi\*: Associate Professor and Faculty of Sociology, University and Research Institute, Pardisan, Iran. Email: MKafi@rihu.ac.ir

\*Corresponding Author's Email: MKafi@rihu.ac.ir

---

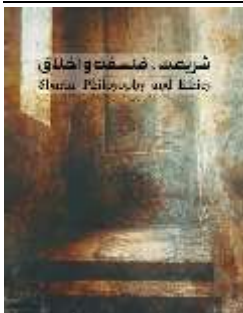
## Abstract

Qualitative methodology has emerged as one of the most influential approaches for studying social phenomena; however, its application without adequate attention to its philosophical and sociological foundations may reduce qualitative inquiry to a set of technical data collection procedures. This article examines the relationship between the philosophy of sociology and qualitative methodology and explores how this relationship contributes to a reconceptualization of the research field. The study adopts an analytical–interpretive approach based on a review of classical and contemporary works in the philosophy of sociology, interpretive sociology, and qualitative research methodology. The findings indicate that social reality, within interpretive and phenomenological traditions, is not a fixed and independent entity but is continuously constituted through social interaction, lived experience, and processes of meaning-making. Accordingly, the research field should be understood not merely as a site for gathering data but as a dynamic arena in which meanings are produced and reproduced, where structure and agency interact, and where social knowledge is constructed. The analysis further demonstrates that major qualitative methods, including interviews, ethnography, and discourse analysis, should be viewed as interpretive and intersubjective processes rather than neutral research techniques. In these processes, the researcher actively participates in the production of knowledge and cannot be separated from the field under investigation. The article highlights the central importance of researcher reflexivity and argues that critical reflection on one's assumptions, position, and influence is a necessary condition for generating valid social understanding. Finally, a conceptual framework is proposed that integrates meaning, structure, agency, the research field, and reflexivity as interconnected dimensions of qualitative inquiry. This framework offers a basis for strengthening qualitative research practices and advancing a more critical, contextual, and philosophically informed understanding of social reality.

**Keywords:** *Philosophy of Sociology, Qualitative Methodology, Research Field, Reflexivity, Meaning, Social Reality*

**How to cite:** Gharavi, H. & Kafi, M. (2025). Applying the Philosophy of Sociology to Qualitative Methodology: Rethinking the Research Field, *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(3), 1-14.

---



Submit Date: 22 March 2025

Revise Date: 04 August 2025

Accept Date: 11 August 2025

Publish Date: 23 August 2025



© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

## Extended Abstract

The present article examines the application of the philosophy of sociology to qualitative methodology by rethinking the research field as a dynamic, interpretive, and socially constituted space rather than a neutral site for data collection. The central problem addressed in this study is that many qualitative studies, particularly in sociological research, employ interviews, observation, ethnography, discourse analysis, and coding procedures as technical instruments while insufficiently reflecting on the ontological and epistemological assumptions that make these methods meaningful. Classical positivist sociology attempted to establish social inquiry according to the model of natural science, treating social facts as external and observable realities (1, 2). However, interpretive sociology challenged this assumption by arguing that social reality cannot be understood apart from meaning, intentionality, lived experience, and the interpretive orientation of actors (3, 4). In this regard, qualitative methodology is not merely a methodological alternative to quantitative inquiry; rather, it is grounded in a distinct philosophical understanding of society, knowledge, and human action. The article therefore argues that the philosophy of sociology provides the conceptual horizon through which qualitative methods can be redefined as processes of meaning production, reflexive interpretation, and situated knowledge construction (5, 7).

The theoretical foundation of the article is built on the intersection of interpretive sociology, phenomenology, critical realism, structuration theory, and reflexive social theory. Weber's concept of meaningful social action establishes that sociological understanding requires attention to the subjective meaning actors attach to their conduct (3), while Schutz's phenomenology of the social world extends this insight by showing that everyday reality is constituted through intersubjective experience, typifications, and shared stocks of knowledge (4, 8). Husserl's phenomenology further clarifies the importance of consciousness, intentionality, and the appearance of phenomena within experience (21). At the same time, Bhaskar's critical realism introduces the idea that social reality is layered and cannot be reduced either to observable events or to subjective interpretations alone (17, 18). Giddens' theory of structuration contributes to this discussion by explaining the duality of structure: social structures both constrain and enable action, while actors reproduce or transform these structures through practice (9, 35). Archer's realist theory and her later work on reflexivity also clarify how agency, structure, and internal conversation interact in the formation of social action (19, 20). Together, these perspectives demonstrate that qualitative methodology must address meaning, agency, structure, temporality, and reflexivity as inseparable dimensions of social inquiry.

The study conceptualizes the research field as a multilayered, multidimensional, and fluid space in which meanings are produced through interaction between participants, researchers, social structures, cultural codes, and discursive formations. From this perspective, the field is not simply an empirical location but a relational and epistemic space where data are generated rather than merely gathered. This argument is consistent with Denzin and Lincoln's view that qualitative inquiry studies phenomena in their natural settings and seeks to understand them in terms of the meanings people bring to them (5). It also corresponds with Geertz's interpretive anthropology, in which culture is understood as a web of meanings that requires thick description rather than surface-level behavioral reporting (25). The article emphasizes that the researcher's presence in the field is never neutral, because the researcher's questions, language, theoretical assumptions, social position, and relationship with participants shape the conditions under which narratives and data emerge. Bourdieu's concepts of field, habitus, and capital are useful in showing that both participants and researchers occupy structured social positions that influence perception, action, and representation (10). Similarly, Goffman's analysis of self-presentation in everyday life shows that participants' narratives and performances are shaped by interactional contexts, audience expectations, and identity management (26). Thus, the research field should

be treated as a site of negotiated meaning, symbolic performance, structural constraint, and interpretive reconstruction.

The article further redefines major qualitative methods in light of the philosophy of sociology. Qualitative interviews are interpreted not as instruments for extracting information from respondents but as intersubjective encounters in which meaning is co-constructed through dialogue, memory, trust, silence, narrative, and the social relationship between researcher and participant. This position is supported by interpretive sociology's insistence that human action must be understood through the actor's own meaning-world (3, 30). Ethnography is also redefined as a dialogical and interpretive practice rather than a neutral description of culture. Following Geertz, ethnography requires attention to symbolic systems, contextual meanings, and the layered interpretation of everyday practices (25). Discourse analysis is similarly understood not as a simple linguistic technique but as an inquiry into the social production of meaning, identity, legitimacy, and power. Habermas' theory of communicative action reveals the centrality of language and communication in social understanding (24), while broader philosophies of social science show that discourse is tied to institutions, knowledge, authority, and social order (6, 27). Constructivist grounded theory and thematic analysis are also reconsidered as interpretive processes in which categories do not mechanically emerge from raw data but are constructed through the researcher's theoretical sensitivity, comparative analysis, and reflexive engagement with the field (22, 23). Therefore, the methodological implication of the article is that qualitative methods should be practiced as philosophically informed, reflexive, and context-sensitive procedures.

A major contribution of the article is its emphasis on researcher reflexivity as an epistemological condition of qualitative validity. Reflexivity is not treated merely as a personal or ethical recommendation but as a central requirement for producing credible social knowledge. The researcher must continuously examine how his or her theoretical assumptions, social background, language, values, and interactional conduct influence data generation and interpretation. Archer's theory of reflexivity is especially important in this regard because it explains how actors evaluate their conditions, concerns, and possible courses of action through internal deliberation (20). In qualitative inquiry, this means that researchers must become aware of their own interpretive location within the field. Flyvbjerg's critique of abstract and decontextualized social science also supports the need for situated, practice-oriented, and contextually sensitive inquiry (29). In the Iranian context, this reflexive requirement becomes particularly significant because qualitative research often imports methodological procedures without sufficiently adapting them to local cultural, institutional, linguistic, and epistemic conditions. Ghaneirad's work on the sociology of knowledge in Iran highlights the importance of understanding the social conditions of knowledge production (11), and Fakouhi's applied anthropology emphasizes the necessity of contextual sensitivity in studying Iranian society (12). Accordingly, the article proposes that qualitative research in Iran should move beyond formal adoption of methods and toward philosophically grounded inquiry that integrates lived experience, cultural context, structural analysis, and researcher reflexivity.

In conclusion, the article argues that applying the philosophy of sociology to qualitative methodology deepens the epistemological, theoretical, and practical foundations of qualitative inquiry. It shows that qualitative methodology cannot be reduced to interviews, coding, observation, or textual analysis, because these procedures become scientifically meaningful only when their philosophical assumptions are clarified. The research field must be understood as a living space of meaning production, not as a passive container of data. Social actors do not merely report reality; they interpret, perform, negotiate, and reconstruct it within specific cultural and structural contexts. Likewise, researchers do not simply collect data; they participate in the formation, interpretation, and representation of social knowledge.

روش‌شناسی کیفی در علوم اجتماعی معاصر دیگر صرفاً مجموعه‌ای از فنون گردآوری داده نیست، بلکه افقی معرفت‌شناختی برای فهم جهان اجتماعی است؛ افقی که از دل نقد اثبات‌گرایی، بازاندیشی در مفهوم علم، و تأمل درباره نسبت میان معنا، کنش و ساختار پدید آمده است. در سنت اثبات‌گرایانه، جامعه همچون واقعیتی بیرونی، عینی و قابل مشاهده تلقی می‌شد و پژوهشگر وظیفه داشت با فاصله‌گیری از موضوع مطالعه، قواعد عام و روابط علی پدیده‌های اجتماعی را کشف کند؛ این نگاه در آثار کلاسیک آگوست کنت درباره فلسفه اثباتی و در صورت‌بندی دورکیم از قواعد روش جامعه‌شناسی برجسته است، زیرا کنت علم اجتماعی را در امتداد منطق علوم طبیعی می‌فهمید (1) و دورکیم نیز واقعیت‌های اجتماعی را همچون «اشیاء» قابل مطالعه و مستقل از اراده فردی معرفی می‌کرد (2). با این حال، تحولات نظری قرن بیستم نشان داد که موضوع علوم اجتماعی را نمی‌توان به همان شیوه‌ای فهمید که موضوع علوم طبیعی مطالعه می‌شود، زیرا واقعیت اجتماعی همواره با معنا، زبان، نیت، تاریخ، فرهنگ و رابطه بین‌ذهنی پیوند دارد. وبر با طرح جامعه‌شناسی تفهیمی نشان داد که فهم کنش اجتماعی بدون توجه به معنایی که کنشگر به عمل خود نسبت می‌دهد ممکن نیست (3) و شوتر با گسترش پدیدارشناسی اجتماعی توضیح داد که جهان اجتماعی نه امری از پیش آماده، بلکه جهانی معنادار است که در تجربه روزمره، تعاملات بین‌ذهنی و ذخایر معرفتی کنشگران شکل می‌گیرد (4). از همین جا روش‌شناسی کیفی به تدریج از جایگاه یک روش جایگزین یا فرعی خارج شد و به صورت منطقی مستقل برای فهم عمیق واقعیت اجتماعی درآمد؛ منطقی که به جای اندازه‌گیری صرف، بر تفسیر، تجربه زیسته، روایت، بافت و فرایندهای تولید معنا تأکید دارد (5).

اهمیت فلسفه جامعه‌شناسی در این میان از آن روست که هر روش تحقیق، پیش از آنکه ابزار عملیاتی پژوهش باشد، بر مجموعه‌ای از مفروضات هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی استوار است. وقتی پژوهشگر مصاحبه عمیق انجام می‌دهد، در واقع مفروض گرفته است که تجربه انسانی از طریق زبان و روایت قابل فهم است؛ وقتی مشاهده میدانی انجام می‌دهد، فرض کرده است که معنا در بستر تعاملات روزمره و موقعیت‌های اجتماعی پدیدار می‌شود؛ و وقتی تحلیل گفتمان را به کار می‌گیرد، پذیرفته است که زبان نه بازتاب ساده واقعیت، بلکه بخشی از سازوکار تولید واقعیت اجتماعی است. از این رو، روش‌شناسی کیفی بدون تأمل فلسفی، به مجموعه‌ای از تکنیک‌های پراکنده و گاه سطحی تقلیل می‌یابد. فلسفه علوم اجتماعی دقیقاً در همین نقطه به کار می‌آید، زیرا درباره ماهیت جامعه، چستی واقعیت اجتماعی، امکان شناخت معتبر، نسبت ارزش و دانش، و جایگاه پژوهشگر در فرایند شناخت پرسش می‌کند (6). دلالت این بحث آن است که انتخاب روش در پژوهش کیفی فقط انتخابی فنی نیست، بلکه تصمیمی نظری و فلسفی است. پژوهشگری که واقعیت اجتماعی را عینی، ثابت و مستقل از کنشگران می‌داند، ناگزیر به روشی متفاوت از پژوهشگری گرایش می‌یابد که واقعیت اجتماعی را چندلایه، تاریخی، معنادار و برساخته تعاملات انسانی تلقی می‌کند. بلایکی نیز در بحث از رویکردهای پژوهش اجتماعی نشان می‌دهد که هر راهبرد پژوهشی بر نوعی تلقی از واقعیت، دانش و رابطه میان پژوهشگر و موضوع مطالعه متکی است (7). بنابراین، مسئله اصلی مقاله حاضر آن است که فلسفه جامعه‌شناسی چگونه می‌تواند به بازاندیشی در روش‌شناسی کیفی و به‌ویژه در مفهوم میدان تحقیق یاری رساند.

میدان تحقیق در رویکردهای کیفی فقط محل حضور پژوهشگر یا فضای گردآوری داده نیست، بلکه عرصه‌ای زنده، پویا، رابطه‌ای و چندلایه است که در آن معنا تولید، مذاکره، بازنمایی و بازتفسیر می‌شود. این نگاه با پدیدارشناسی اجتماعی شوتر نسبت نزدیکی دارد، زیرا در آن جهان اجتماعی از خلال تجربه زیسته و معانی بین‌ذهنی فهم می‌شود (8). همچنین با نظریه ساخت‌یابی گیدنز هم‌خوان است، زیرا گیدنز نشان می‌دهد که کنش و ساختار در نسبت متقابل با یکدیگر قرار دارند و کنشگران در همان حال که درون ساختارها عمل می‌کنند، به بازتولید یا دگرگونی آن‌ها نیز

می‌پردازند (9). میدان تحقیق از این منظر نه بیرون از پژوهشگر است و نه کاملاً در اختیار او؛ بلکه فضای برخورد معناهای کنشگران، ساختارهای اجتماعی، زبان، قدرت، سرمایه‌های نمادین، پیش‌فرض‌های پژوهشگر و شرایط تاریخی و فرهنگی است. بوردیو با مفهوم میدان، منش و سرمایه نشان داد که کنش اجتماعی همواره در فضای رابطه‌ای خاصی صورت می‌گیرد و پژوهشگر نیز خود از این فضا بیرون نیست (10). به همین دلیل، بازاندیشی در میدان تحقیق بدون بازاندیشی در موقعیت پژوهشگر ممکن نیست. پژوهشگر کیفی نه مشاهده‌گری خنثی و بی‌اثر، بلکه کنشگری معرفتی است که با پرسش‌های خود، نحوه حضور خود، زبان خود، طبقه‌بندی‌های نظری خود و حتی سکوت‌های خود بر فرایند تولید داده اثر می‌گذارد.

در فضای علوم اجتماعی ایران، ضرورت چنین بازاندیشی‌ای دوچندان است. بخشی از پژوهش‌های کیفی در ایران، اگرچه در سطح روش از مصاحبه، مشاهده یا تحلیل مضمون استفاده می‌کنند، اما در سطح مبانی نظری و فلسفی همچنان گرفتار نوعی اثبات‌گرایی پنهان‌اند؛ یعنی داده را همچون امری آماده، عینی و مستقل از رابطه پژوهشی در نظر می‌گیرند و نقش پژوهشگر را تا حد گردآورنده اطلاعات کاهش می‌دهند. قانع‌راد در بحث از مسائل جامعه‌شناسی معرفت در ایران بر ضرورت توجه به زمینه اجتماعی تولید دانش تأکید می‌کند (11) و فکوهی نیز در انسان‌شناسی کاربردی، اهمیت بافت فرهنگی، مناسبات اجتماعی و زمینه ایرانی را در فهم پدیده‌های اجتماعی برجسته می‌سازد (12). از این منظر، کاربست فلسفه جامعه‌شناسی در روش‌شناسی کیفی می‌تواند به غنی‌تر شدن پژوهش‌های اجتماعی در ایران کمک کند، زیرا پژوهشگر را وامی‌دارد که به جای استفاده مکانیکی از روش‌ها، درباره مبانی شناخت، وضعیت میدان، رابطه قدرت، زبان مشارکت‌کنندگان، ساختارهای اثرگذار و جایگاه خود در فرایند تحقیق بیندیشد. هدف این مقاله آن است که با تکیه بر ظرفیت‌های فلسفه جامعه‌شناسی، امکان بازتعریف روش‌شناسی کیفی و بازاندیشی در میدان تحقیق را تبیین کند و نشان دهد که فهم کیفی واقعیت اجتماعی تنها زمانی عمیق و معتبر خواهد بود که پژوهشگر نسبت میان معنا، ساختار، عاملیت و بازتابندگی را در فرایند تحقیق جدی بگیرد.

### مبانی نظری و فلسفی روش‌شناسی کیفی

فلسفه جامعه‌شناسی را می‌توان حوزه‌ای دانست که در مرز میان جامعه‌شناسی، فلسفه علوم اجتماعی و نظریه اجتماعی قرار می‌گیرد و به پرسش‌هایی می‌پردازد که پیش‌فرض‌های بنیادین پژوهش جامعه‌شناختی را روشن می‌سازند. این حوزه می‌پرسد جامعه چیست، واقعیت اجتماعی چگونه وجود دارد، کنش انسانی چگونه فهمیده می‌شود، ساختارهای اجتماعی چه نسبتی با عاملیت دارند، و دانش جامعه‌شناختی چگونه اعتبار پیدا می‌کند. چنین پرسش‌هایی در ظاهر انتزاعی‌اند، اما در عمل مستقیماً بر طراحی پژوهش کیفی، انتخاب روش، نحوه ورود به میدان، شیوه مصاحبه، نوع تحلیل و صورت‌بندی یافته‌ها اثر می‌گذارند. اورعی در بحث از مفاهیم و گزاره‌های پایه جامعه‌شناسی نشان می‌دهد که جامعه‌شناسی بدون تعریف دقیق مفاهیم بنیادی خود نمی‌تواند به دانشی منسجم تبدیل شود (13). کافی نیز در بحث از فلسفه علم تأکید می‌کند که هر علم، افزون بر گزاره‌های تجربی، بر مبانی تصویری و تصدیقی خاصی استوار است و فهم این مبانی برای شناخت حدود و امکان‌های آن علم ضروری است (14). از همین منظر، روش‌شناسی کیفی نیز بدون فهم مبانی فلسفی خود مبهم می‌ماند. وقتی پژوهشگر درباره تجربه زیسته، معنا، روایت، هویت یا گفتمان تحقیق می‌کند، در واقع با مفاهیمی کار می‌کند که خصلت صرفاً فنی ندارند، بلکه ریشه در نظریه‌های فلسفی درباره انسان، زبان، جامعه و شناخت دارند. نخستین بنیان مهم روش‌شناسی کیفی در سنت تفهیمی و برقرار دارد. وبر با تفکیک علوم اجتماعی از علوم طبیعی نشان داد که موضوع جامعه‌شناسی، کنش معنادار انسان‌هاست و فهم این کنش مستلزم توجه به معنایی است که کنشگر برای رفتار خود قائل است (3). در این نگاه، پژوهشگر نمی‌تواند فقط به مشاهده بیرونی رفتار بسنده کند، زیرا یک رفتار واحد ممکن است در زمینه‌های متفاوت، معانی کاملاً متفاوتی داشته باشد. برای مثال سکوت

یک مشارکت‌کننده در مصاحبه ممکن است نشانه رضایت، مقاومت، ترس، بی‌اعتمادی، احترام یا ناتوانی در بیان تجربه باشد و فقط از طریق فهم زمینه، رابطه و روایت می‌توان معنای آن را دریافت. شوتر این ایده را در چارچوب پدیدارشناسی اجتماعی گسترش داد و نشان داد که جهان اجتماعی در «ذخیره دانش در دسترس» کنشگران، تجربه روزمره و روابط بین‌ذهنی ساخته می‌شود (4). بدین ترتیب، داده کیفی نه چیزی است که پژوهشگر آن را از میدان «استخراج» کند، بلکه چیزی است که در فرایند ارتباط، پرسش، روایت، اعتماد، زبان و تفسیر شکل می‌گیرد. دیلتای و سنت هرمنوتیک نیز بر همین تمایز میان تبیین در علوم طبیعی و فهم در علوم انسانی تأکید داشتند؛ ترنر در بررسی ساخت نظریه اجتماعی نشان می‌دهد که مسئله فهم کنش انسانی یکی از محورهای اصلی شکل‌گیری نظریه اجتماعی مدرن بوده است (15). بنابراین، یکی از دلالت‌های اساسی فلسفه جامعه‌شناسی برای روش‌شناسی کیفی آن است که پژوهش را از سطح ثبت رفتار به سطح فهم معنا ارتقا می‌دهد.

بنیان دوم روش‌شناسی کیفی به بحث واقعیت اجتماعی و چندلایه بودن آن مربوط است. پوزیتیویسم کلاسیک، واقعیت اجتماعی را عمدتاً عینی و قابل مشاهده می‌داند؛ پوپر نیز با دفاع از منطق علم و نقد استقرار، بر آزمون‌پذیری و نقدپذیری گزاره‌های علمی تأکید می‌کرد (16). اما در علوم اجتماعی، واقعیت همواره در سطحی پیچیده‌تر عمل می‌کند، زیرا میان ساختارهای عینی، تجربه‌های ذهنی، مناسبات فرهنگی و تعاملات زبانی پیوند برقرار است. بسکار در واقع‌گرایی انتقادی نشان داد که واقعیت اجتماعی را باید لایه‌مند فهمید؛ یعنی سطح مشاهده‌شده پدیده‌ها فقط بخشی از واقعیت است و سازوکارهای عمیق‌تر، ساختارهای مولد و شرایط امکان نیز در فهم پدیده‌ها اهمیت دارند (17). این دیدگاه برای پژوهش کیفی اهمیت بنیادین دارد، زیرا به پژوهشگر یادآوری می‌کند که روایت مشارکت‌کنندگان نه صرفاً بیان تجربه فردی، بلکه نشانه‌ای از نسبت میان تجربه، ساختار، قدرت و تاریخ است. بسکار در ترجمه فارسی امکان علم طبیعی نیز زمینه‌ای برای نقد تقلیل‌گرایی اثباتی در علوم انسانی فراهم می‌کند (18). بر اساس این منطق، پژوهش کیفی باید هم به معنای زیسته کنشگران توجه کند و هم به ساختارهایی که این معناها را ممکن، محدود یا جهت‌دار می‌کنند. آرچر در نظریه واقع‌گرایانه اجتماعی خود، با تفکیک تحلیلی ساختار و عاملیت، توضیح می‌دهد که کنشگران در نسبت با شرایط ساختاری عمل می‌کنند، اما این شرایط را نیز در طول زمان بازتولید یا دگرگون می‌سازند (19). از این دیدگاه، میدان تحقیق جایی است که لایه‌های مختلف واقعیت اجتماعی به یکدیگر می‌رسند.

بنیان سوم، مسئله بازتابندگی پژوهشگر است. در سنت‌های جدید کیفی، پژوهشگر نه بیرون از جهان مورد مطالعه، بلکه درون رابطه معرفتی با آن قرار دارد. آرچر در بحث از الزام بازتابندگی در مدرنیته متأخر نشان می‌دهد که کنشگران اجتماعی ناگزیرند درباره شرایط، امکان‌ها، محدودیت‌ها و انتخاب‌های خود بیندیشند (20). این ایده در سطح روش‌شناسی به آن معناست که پژوهشگر نیز باید درباره جایگاه خود، پیش‌فرض‌های خود، نسبت خود با مشارکت‌کنندگان، زبان خود و اثرگذاری خود بر داده‌ها آگاهانه تأمل کند. هوسرل با طرح پدیدارشناسی و توجه به ساختارهای آگاهی، راه را برای فهم این نکته گشود که تجربه جهان همواره از خلال افق آگاهی و شیوه ظهور پدیدارها برای سوژه فهمیده می‌شود (21). در پژوهش کیفی، این بحث به صورت ضرورت تعلیق پیش‌داوری‌ها، توجه به تجربه زیسته و حساسیت نسبت به نحوه ظهور معنا در گفتار و کنش مشارکت‌کنندگان بازتاب می‌یابد. چارمز نیز در نظریه داده‌بنیاد سازنده گرا نشان می‌دهد که تحلیل کیفی محصول تعامل پژوهشگر با داده و میدان است و مقوله‌ها به صورت مکانیکی کشف نمی‌شوند، بلکه در فرایند تفسیری ساخته می‌شوند (22). ترجمه فارسی رویکرد تفسیری چارمز نیز بر همین وجه سازنده‌گرایانه نظریه‌پردازی داده‌بنیاد تأکید دارد (23). بنابراین، بازتابندگی صرفاً توصیه‌ای اخلاقی نیست، بلکه شرط معرفت‌شناختی اعتبار در پژوهش کیفی است.

بنیان چهارم به زبان، گفتمان، بازنمایی و کنش ارتباطی مربوط می‌شود. هابرماس با نظریه کنش ارتباطی نشان داد که عقلانیت اجتماعی را نمی‌توان فقط به عقلانیت ابزاری فروکاست، زیرا فهم اجتماعی در افق ارتباط، تفاهم، هنجار و زبان شکل می‌گیرد (24). این ایده برای روش‌شناسی کیفی

اهمیت دارد، زیرا مصاحبه، مشاهده و تحلیل متن همگی درون جهان زبان و ارتباط رخ می‌دهند. گیرتز در انسان‌شناسی تفسیری، فرهنگ را همچون شبکه‌هایی از معنا فهم کرد که انسان خود آن‌ها را تنیده و درون آن‌ها زندگی می‌کند (25). بنابراین، پژوهش کیفی باید به توصیف ضخیم دست یابد؛ یعنی توصیفی که فقط رفتار را گزارش نمی‌کند، بلکه زمینه معنایی و فرهنگی آن را نیز آشکار می‌سازد. گافمن نیز با تحلیل ارائه خود در زندگی روزمره نشان داد که کنشگران در موقعیت‌های اجتماعی، هویت خود را مدیریت و اجرا می‌کنند (26). چنین رویکردی برای پژوهش میدانی اهمیت دارد، زیرا نشان می‌دهد داده‌های میدانی همواره در موقعیت اجرا، نمایش، نقش، انتظار و رابطه تولید می‌شوند. دلالتی و استرایدوم در مجموعه خوانش‌های کلاسیک و معاصر فلسفه علوم اجتماعی نشان می‌دهند که روش‌شناسی اجتماعی همواره در میانه کشاکش میان تبیین، فهم، انتقاد و بازسازی نظری قرار دارد (27). بر همین اساس، مقاله حاضر روش‌شناسی کیفی را به مثابه منظومه‌ای فلسفی، تفسیری، انتقادی و بازتابنده می‌فهمد که هدف آن نه بازنمایی ساده واقعیت، بلکه فهم فرایندهای تولید و بازتولید واقعیت اجتماعی در میدان تحقیق است.

### میدان تحقیق به مثابه فضای تولید معنا

میدان تحقیق در پژوهش کیفی را نمی‌توان فقط به معنای مکانی فیزیکی یا اجتماعی در نظر گرفت که پژوهشگر برای گردآوری داده وارد آن می‌شود. میدان، پیش از هر چیز، فضای رابطه‌ای تولید معناست؛ فضایی که در آن کنشگران تجربه‌های خود را روایت می‌کنند، هویت خود را بازنمایی می‌سازند، با هنجارها و ساختارها نسبت برقرار می‌کنند، و در برابر پرسش‌های پژوهشگر شیوه‌ای خاص از فهم خویش را ارائه می‌دهند. این میدان همواره چندلایه است، زیرا در سطح نخست شامل تجربه‌های شخصی و زیسته افراد است؛ در سطح دوم شامل تعاملات روزمره، زبان، نمادها و روابط بین‌ذهنی است؛ و در سطح سوم به ساختارهای نهادی، تاریخی، طبقاتی، جنسیتی، فرهنگی و گفتمانی پیوند می‌خورد. در چنین برداشتی، میدان نه ظرف خنثای داده‌ها، بلکه بخشی از فرایند تولید دانش اجتماعی است. شوتر نشان می‌دهد که کنشگران جهان اجتماعی را از خلال معانی روزمره، ذخایر دانشی و روابط بین‌ذهنی تجربه می‌کنند (4). بنابراین، وقتی پژوهشگر وارد میدان می‌شود، وارد جهانی از پیش معنادار می‌شود؛ جهانی که کنشگران پیش‌تر آن را تفسیر کرده‌اند، درباره آن روایت ساخته‌اند، و آن را در زندگی روزمره خود بدیهی انگاشته‌اند. وظیفه پژوهشگر کیفی آن نیست که این جهان را به داده‌های خام تبدیل کند، بلکه باید لایه‌های معنایی، تعارض‌ها، سکوت‌ها، ابهام‌ها و شیوه‌های تفسیر آن را بفهمد.

میدان تحقیق از منظر فلسفه جامعه‌شناسی، همزمان محل حضور معنا و ساختار است. اگر پژوهشگر فقط بر معناهای فردی تمرکز کند، خطر روان‌شناختی کردن واقعیت اجتماعی وجود دارد؛ و اگر فقط بر ساختارهای کلان تأکید کند، تجربه زیسته کنشگران نادیده گرفته می‌شود. گیدنز با نظریه ساخت‌یابی راهی میانه میان این دو گشود و نشان داد که ساختار هم محدودکننده است و هم امکان‌بخش، زیرا کنشگران درون قواعد و منابع اجتماعی عمل می‌کنند و در همان حال با عمل خود آن قواعد و منابع را بازتولید می‌کنند (9). این دیدگاه برای بازاندیشی در میدان تحقیق اهمیت اساسی دارد. برای مثال، مشارکت‌کننده‌ای که درباره تجربه خود از فقر، آموزش، خانواده، مهاجرت، دین، جنسیت یا شغل سخن می‌گوید، فقط تجربه شخصی خود را بیان نمی‌کند؛ بلکه در گفتار او ردپای ساختارهای اقتصادی، فرهنگی، نهادی و نمادین نیز حضور دارد. بوردیو با مفهوم منش نشان داد که بسیاری از کنش‌های روزمره درونی‌شده، تاریخی و متأثر از موقعیت اجتماعی‌اند، اما به شکل طبیعی و بدیهی تجربه می‌شوند (10). بنابراین، میدان تحقیق جایی است که منش‌های فردی، سرمایه‌های اجتماعی، سرمایه‌های فرهنگی، روابط قدرت و معانی زیسته به یکدیگر می‌رسند. پژوهشگر کیفی باید بتواند این هم‌نشینی را ببیند و از تقلیل میدان به «محل مصاحبه» یا «منبع داده» پرهیز کند.

در این چارچوب، داده کیفی امری آماده، ثابت و بیرون از رابطه پژوهشی نیست. داده در میدان و در تعامل میان پژوهشگر، مشارکت کننده، زبان، موقعیت و ساختار تولید می شود. دزین و لینکلن با تأکید بر ماهیت تفسیری و موقعیت مند پژوهش کیفی نشان می دهند که پژوهشگر کیفی جهان را در محیط طبیعی آن مطالعه می کند و می کوشد پدیده ها را بر اساس معناهایی بفهمد که مردم به آن ها می دهند (5). این بدان معناست که داده ها در خلأ شکل نمی گیرند. نوع پرسش، نحوه بیان، جنسیت و طبقه پژوهشگر، رابطه اعتماد، مکان مصاحبه، زمان گفت و گو، حساسیت موضوع، زبان مشترک یا نابرابر، و حتی انتظار مشارکت کننده از پژوهش، همگی در تولید داده نقش دارند. نیومن در بحث از روش های پژوهش اجتماعی نشان می دهد که روش کیفی به زمینه، انعطاف، حساسیت و تعامل نزدیک با مشارکت کنندگان وابسته است (28). از این منظر، میدان تحقیق نوعی وضعیت ارتباطی است و پژوهشگر نمی تواند ادعا کند که فقط دریافت کننده اطلاعات است. او با حضور خود به میدان شکل می دهد، همان طور که میدان نیز بر پرسش ها، برداشت ها و تحلیل او اثر می گذارد. این رابطه دوسویه یکی از مهم ترین دلایل ضرورت بازتابندگی در پژوهش کیفی است.

بازتابندگی در میدان تحقیق به معنای خود آگاهی پژوهشگر نسبت به جایگاه معرفتی، اجتماعی و تفسیری خویش است. پژوهشگر باید بداند از چه موقعیتی وارد میدان می شود، چه فرض هایی درباره موضوع دارد، چه ارزش هایی تحلیل او را جهت می دهند، چه نوع رابطه ای با مشارکت کنندگان برقرار می کند، و چگونه می تواند اثرگذاری خود بر فرایند تولید داده را شفاف کند. آرچر بازتابندگی را یکی از ویژگی های بنیادین کنش انسانی در شرایط اجتماعی مدرن می داند (20) و این مفهوم در روش شناسی کیفی به سطحی از خود آگاهی نظری و عملی تبدیل می شود. فلاوبرگ در نقد علوم اجتماعی انتزاعی و الگوبرداری مکانیکی از علوم طبیعی نشان می دهد که پژوهش اجتماعی باید به زمینه، داوری عملی و واقعیت های عینی زندگی اجتماعی نزدیک شود (29). این دیدگاه کمک می کند میدان تحقیق را نه صرفاً موضوع مطالعه، بلکه موقعیتی عملی و اخلاقی بدانیم که در آن پژوهشگر باید مدام میان نزدیکی و فاصله، همدلی و تحلیل، مشارکت و نقد، و فهم و تفسیر تعادل برقرار کند. در پژوهش کیفی، بی طرفی به معنای حذف پژوهشگر نیست؛ بلکه به معنای شفاف سازی نقش پژوهشگر و کنترل آگاهانه پیش فرض هاست. به همین دلیل، بازتابندگی از منظر فلسفه جامعه شناسی نه حاشیه ای بر روش، بلکه بخش درونی اعتبار و اصالت پژوهش است.

میدان تحقیق همچنین عرصه گفتمان، قدرت و بازنمایی است. مشارکت کنندگان همیشه در شرایط برابر سخن نمی گویند و روایت های آنان نیز از شبکه ای از هنجارها، ترس ها، ارزش ها، انتظارات و زبان های مسلط تأثیر می پذیرد. هابرماس با تأکید بر ارتباط و کنش تفاهمی نشان می دهد که فهم اجتماعی درون شرایط ارتباطی شکل می گیرد (24)، اما در عمل، این شرایط ارتباطی همواره با نابرابری، سلطه نمادین، سانسور، خودسانسوری یا روابط قدرت همراه است. گافمن نشان می دهد که افراد در تعاملات روزمره، خود را بر اساس موقعیت و مخاطب ارائه می کنند (26). بنابراین، آنچه در میدان گفته می شود، همیشه باید در نسبت با آنچه ناگفته می ماند، آنچه قابل گفتن نیست، و آنچه به صورت نمایش اجتماعی بیان می شود تحلیل شود. گیرتر با طرح توصیف ضخیم به پژوهشگر یادآوری می کند که کنش اجتماعی بدون زمینه نمادین و فرهنگی آن قابل فهم نیست (25). در جامعه ایران نیز توجه به زمینه های فرهنگی، دینی، طبقاتی، خانوادگی، زبانی و نهادی برای فهم میدان تحقیق ضروری است. فکوهی در بحث از مسائل ایران بر حساسیت انسان شناختی نسبت به زمینه و تفاوت های فرهنگی تأکید دارد (12) و دهقانی در شرح جامعه شناسی تفسیری نشان می دهد که فهم کنش اجتماعی در گرو توجه به معنای کنش از دید کنشگران است (30). از این رو، بازاندیشی در میدان تحقیق یعنی عبور از تلقی ساده انگارانه میدان به عنوان محل داده و فهم آن به عنوان فضای زنده تولید، چانه زنی، پنهان سازی، بازنمایی و تفسیر معنا.

## بازتعریف روش‌های کیفی از منظر فلسفه جامعه‌شناسی

کاربست فلسفه جامعه‌شناسی در روش‌شناسی کیفی مستلزم آن است که ابزارهای رایج پژوهش کیفی، از جمله مصاحبه، مشاهده، اتنوگرافی، تحلیل روایت و تحلیل گفتمان، نه به‌عنوان فنون خنثی، بلکه به‌عنوان فرایندهای تفسیری و معرفت‌ساز فهم شوند. در بسیاری از پژوهش‌ها، روش به صورت دستورالعمل اجرایی معرفی می‌شود؛ برای نمونه گفته می‌شود که پژوهشگر مصاحبه نیمه‌ساختاریافته انجام داده، داده‌ها را کدگذاری کرده، و از تحلیل مضمون یا نظریه داده‌بنیاد استفاده کرده است. اما پرسش مهم‌تر این است که این فرایندها بر چه تلقی‌ای از واقعیت اجتماعی، معنا، زبان، کنشگر و پژوهشگر استوارند. کرسول و کرسول در بحث از طراحی پژوهش نشان می‌دهند که انتخاب رویکرد کیفی، کمی یا آمیخته، تابع نوع مسئله، پرسش پژوهش و مفروضات نظری پژوهشگر است (31). بنابراین، روش کیفی فقط مجموعه‌ای از مراحل نیست، بلکه شیوه‌ای از نگاه کردن به جهان اجتماعی است. وقتی فلسفه جامعه‌شناسی وارد این بحث می‌شود، نشان می‌دهد که مصاحبه، مشاهده یا تحلیل گفتمان هر یک نوعی رابطه میان پژوهشگر و واقعیت اجتماعی برقرار می‌کنند و هر کدام پیامدهای معرفت‌شناختی خاصی دارند. به همین دلیل، بازتعریف روش‌های کیفی یعنی روشن کردن این پیامدها و پرهیز از کاربرد مکانیکی روش.

مصاحبه کیفی، از منظر فلسفه جامعه‌شناسی، فرایند استخراج پاسخ از مشارکت‌کننده نیست، بلکه موقعیتی بین‌ذهنی برای تولید مشترک معناست. در مصاحبه، مشارکت‌کننده تجربه خود را از خلال زبان، حافظه، موقعیت، احساس، انتظار و رابطه با پژوهشگر بازسازی می‌کند. بنابراین، گفته‌های او را نمی‌توان همچون گزارش مستقیم و بی‌واسطه واقعیت تلقی کرد. وبر نشان داد که فهم کنش اجتماعی مستلزم فهم معنای ذهنی کنشگر است (3) و شوتر این معنا را در افق تجربه روزمره و روابط بین‌ذهنی قرار داد (4). بر این اساس، مصاحبه کیفی باید فضایی برای آشکار شدن نظام معنایی مشارکت‌کننده باشد، نه صرفاً ابزاری برای پاسخ‌گیری. پژوهشگر در این فرایند با پرسش‌های خود مسیر روایت را شکل می‌دهد، با واکنش‌های کلامی و غیرکلامی خود اعتماد یا فاصله ایجاد می‌کند، و با تفسیرهای بعدی خود، گفته‌ها را در قالب مفاهیم علمی بازسازی می‌سازد. از این رو، مصاحبه از منظر فلسفه جامعه‌شناسی همواره رابطه‌ای اخلاقی، تفسیری و قدرت‌مند است. دنزین و لینکلن نیز بر این نکته تأکید دارند که پژوهش کیفی ماهیتی تفسیری دارد و داده‌ها درون موقعیت اجتماعی و ارتباطی تولید می‌شوند (5). بنابراین، اعتبار مصاحبه کیفی به تعداد پرسش‌ها یا طول مصاحبه محدود نیست، بلکه به کیفیت رابطه، عمق فهم، حساسیت تفسیری و بازتابندگی پژوهشگر وابسته است.

اتنوگرافی نیز از منظر فلسفه جامعه‌شناسی نیازمند بازتعریف است. در نگاه سنتی، اتنوگرافی گاه به توصیف زندگی یک گروه یا فرهنگ فروکاسته می‌شود، اما رویکرد تفسیری نشان می‌دهد که هیچ توصیفی خنثی و بی‌واسطه نیست. گیرتز با طرح تفسیر فرهنگ و توصیف ضخیم نشان داد که فرهنگ مجموعه‌ای از معانی است و کار پژوهشگر خواندن و تفسیر این معانی در بستر زندگی اجتماعی است (25). بنابراین، اتنوگرافی فقط ثبت رفتارها، آیین‌ها، تعاملات یا عادات نیست، بلکه فهم نظام معنایی‌ای است که این رفتارها را معنادار می‌سازد. بوردیو با نقد نگاه عینی‌گرایانه به فرهنگ نشان داد که پژوهشگر باید نسبت خود با میدان، سرمایه نمادین، منش و موقعیت اجتماعی را نیز تحلیل کند (10). از این منظر، اتنوگرافی همواره شامل دو سطح است: فهم جهان کنشگران و بازاندیشی در نگاه پژوهشگر به آن جهان. اگر پژوهشگر فقط روایت خود را از میدان ارائه کند و موقعیت خود را پنهان سازد، خطر بازنمایی سلطه‌گرانه، ساده‌سازی فرهنگ یا تبدیل مشارکت‌کنندگان به ابژه‌های توصیف وجود دارد. از سوی دیگر، اگر پژوهشگر چنان در تجربه میدان غرق شود که امکان تحلیل انتقادی را از دست بدهد، پژوهش به گزارش توصیفی فاقد عمق نظری تبدیل می‌شود. فلسفه جامعه‌شناسی با تأکید بر رابطه میان معنا، ساختار و بازتابندگی، به اتنوگرافی کمک می‌کند که هم به تجربه زیسته نزدیک باشد و هم نسبت خود با قدرت، بازنمایی و ساختار را روشن کند.

تحلیل گفتمان نیز یکی از روش‌هایی است که بدون تأمل فلسفی به‌سادگی به تحلیل واژگان یا طبقه‌بندی موضوعی متن تقلیل می‌یابد. اما از منظر فلسفه جامعه‌شناسی، گفتمان فقط زبان نیست، بلکه شیوه‌ای از ساختن واقعیت اجتماعی، تولید هویت، تثبیت قدرت و سازمان‌دهی تجربه است. هابرماس با تأکید بر کنش ارتباطی نشان می‌دهد که زبان در مرکز فهم اجتماعی قرار دارد (24)، اما تحلیل گفتمان فراتر از ارتباط تفاهمی، به سازوکارهایی توجه می‌کند که از طریق آن‌ها برخی معناها مشروع، برخی صداها خاموش، و برخی هویت‌ها قابل تصور می‌شوند. گیدنز در قواعد جدید روش جامعه‌شناختی نشان داد که زبان و کنش اجتماعی را نمی‌توان از زمینه‌های نهادی و ساختاری جدا کرد (9). بنابراین، تحلیل گفتمان در پژوهش کیفی باید نشان دهد که متن‌ها، گفتارها، روایت‌ها و مفاهیم چگونه درون مناسبات اجتماعی و تاریخی تولید می‌شوند. برای نمونه، وقتی درباره مفاهیمی مانند توسعه، خانواده، دین، جنسیت، آسیب اجتماعی، سبک زندگی یا شهروندی سخن گفته می‌شود، پژوهشگر باید پرسد چه نظامی از معنا این مفاهیم را ممکن کرده، چه نیروهایی آن‌ها را تثبیت می‌کنند، چه صداهایی در آن‌ها حذف می‌شوند، و مشارکت کنندگان چگونه با این گفتمان‌ها هم‌ساز، منتقد یا مقاوم می‌شوند. دلانتهی و استرایدوم نشان می‌دهند که فلسفه علوم اجتماعی همواره میان فهم تفسیری و نقد اجتماعی در حرکت است (27). از این رو، تحلیل گفتمان زمانی از نظر جامعه‌شناختی غنی می‌شود که فقط به متن نپردازد، بلکه متن را در نسبت با ساختار، قدرت، عاملیت و میدان اجتماعی تحلیل کند.

نظریه داده‌بنیاد و تحلیل مضمون نیز در پرتو فلسفه جامعه‌شناسی معنای عمیق‌تری پیدا می‌کنند. در برداشت سطحی، کدگذاری صرفاً عملی فنی برای دسته‌بندی داده‌هاست، اما چارمز نشان می‌دهد که کدها و مقوله‌ها حاصل رابطه تفسیری پژوهشگر با داده‌اند و در چارچوب نظریه داده‌بنیاد سازنده‌گرا، پژوهشگر در ساخت نظریه نقش فعال دارد (22). این نکته برای پژوهش‌های کیفی بسیار مهم است، زیرا نشان می‌دهد مقوله‌ها از دل داده‌ها به‌صورت خودکار «بیرون نمی‌آیند»، بلکه در فرایند خواندن، مقایسه، تفسیر، حساسیت نظری و بازاندیشی ساخته می‌شوند. نیومن نیز در بحث از روش‌های کیفی بر اهمیت انعطاف، فرایندی بودن و رابطه نزدیک میان گردآوری و تحلیل داده تأکید می‌کند (32). بنابراین، تحلیل کیفی باید به گونه‌ای انجام شود که هم به صدای مشارکت کنندگان وفادار بماند و هم بتواند سطح نظری تحلیل را ارتقا دهد. این همان نقطه‌ای است که فلسفه جامعه‌شناسی به روش‌شناسی کیفی عمق می‌بخشد؛ زیرا پژوهشگر را متوجه می‌کند که کدگذاری، مقوله‌سازی و نظریه‌پردازی همگی بر تلقی خاصی از معنا، واقعیت و دانش استوارند. اگر پژوهشگر واقعیت اجتماعی را چندلایه بدانند، در تحلیل خود فقط به مضمون‌های آشکار بسنده نمی‌کند، بلکه به سازوکارهای پنهان، زمینه‌های ساختاری، مناسبات قدرت، و تنش‌های معنایی نیز توجه می‌کند.

در نهایت، بازتعریف روش‌های کیفی از منظر فلسفه جامعه‌شناسی به معنای عبور از روش‌گرایی سطحی به سوی روش‌شناسی انتقادی و بازتابنده است. روش‌گرایی سطحی زمانی رخ می‌دهد که پژوهشگر تصور کند صرف ذکر نام یک روش، مانند مصاحبه نیمه‌ساختاریافته، اتنوگرافی، تحلیل مضمون یا نظریه داده‌بنیاد، برای اعتبار علمی کافی است. در برابر این تلقی، فلسفه جامعه‌شناسی می‌پرسد این روش در چه دستگاه هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی معنا دارد، چه تصویری از انسان و جامعه ارائه می‌کند، چه نسبتی میان پژوهشگر و مشارکت‌کننده برقرار می‌سازد، و چه نوع دانشی تولید می‌کند. کافی در بحث از فلسفه تحلیلی تاریخ نشان می‌دهد که تحلیل مفاهیم، مبانی و گزاره‌ها برای فهم منطق دانش ضروری است (33). سوروش نیز در درس‌هایی در فلسفه علم‌الاجتماع بر این نکته تأکید دارد که تأمل فلسفی درباره علوم اجتماعی، پس از شکل‌گیری دانش تجربی، امکان فهم انتقادی آن دانش را فراهم می‌سازد (34). از همین منظر، روش‌شناسی کیفی باید خود را نه صرفاً به عنوان جعبه‌ابزار پژوهش، بلکه به عنوان شیوه‌ای برای تولید دانش اجتماعی معنادار، زمینه‌مند، اخلاقی و انتقادی تعریف کند. چنین بازتعریفی به‌ویژه برای پژوهش‌های اجتماعی ایران اهمیت دارد، زیرا می‌تواند از تقلید صوری روش‌ها جلوگیری کند و پژوهشگر را به سمت طراحی مطالعاتی ببرد که بافت فرهنگی، شرایط نهادی، روابط قدرت، تجربه زیسته و موقعیت معرفتی خود پژوهشگر را همزمان در نظر می‌گیرند.

نتیجه این مقاله نشان می‌دهد که نسبت میان فلسفه جامعه‌شناسی و روش‌شناسی کیفی، نسبتی حاشیه‌ای، تزئینی یا صرفاً نظری نیست، بلکه یکی از شرایط بنیادین فهم معتبر واقعیت اجتماعی است. روش‌شناسی کیفی زمانی به معنای دقیق کلمه کیفی است که فقط به گردآوری داده‌های متنی، انجام مصاحبه یا تحلیل روایت محدود نشود، بلکه مبانی فلسفی خود را روشن سازد و نشان دهد که بر چه تلقی‌ای از واقعیت اجتماعی، کنش انسانی، معنا، ساختار، زبان و دانش استوار است. از این منظر، پژوهش کیفی نه راهی ساده برای جایگزینی عدد با متن، بلکه شیوه‌ای متفاوت برای مواجهه با جهان اجتماعی است؛ شیوه‌ای که واقعیت را در بستر تجربه زیسته، روابط بین‌ذهنی، ساختارهای اجتماعی و فرایندهای تفسیر فهم می‌کند. بنابراین، نخستین دستاورد مقاله حاضر تأکید بر این نکته است که روش بدون فلسفه، به تکنیک فروکاسته می‌شود و تکنیک بدون تأمل فلسفی نمی‌تواند پیچیدگی جهان اجتماعی را به درستی دریابد.

مقاله نشان داد که میدان تحقیق در پژوهش کیفی، صرفاً محل مراجعه پژوهشگر یا فضای جمع‌آوری داده نیست، بلکه عرصه‌ای زنده و پویا برای تولید معناست. میدان، جایی است که در آن تجربه‌های زیسته، ساختارهای اجتماعی، روابط قدرت، زبان، حافظه، هویت، روایت، سکوت و بازنمایی درهم می‌آمیزند. در چنین میدانی، داده‌ها پیشاپیش آماده و مستقل از رابطه پژوهشی نیستند، بلکه در فرایند تعامل میان پژوهشگر و مشارکت‌کنندگان شکل می‌گیرند. این نکته پیامد مهمی برای اعتبار پژوهش کیفی دارد: پژوهشگر نمی‌تواند خود را بیرون از میدان و بی‌اثر بر داده‌ها تصور کند. او با پرسش‌های خود، نحوه حضور خود، پیش‌فرض‌های نظری خود، زبان خود و شیوه تفسیر خود در تولید دانش اجتماعی مشارکت دارد. از این رو، میدان تحقیق باید نه به‌عنوان ظرف داده، بلکه به‌عنوان فضای اجتماعی، تفسیری و معرفتی فهم شود.

یکی از نتایج مهم این بحث، ضرورت بازتابندگی پژوهشگر است. بازتابندگی در این مقاله نه به‌عنوان یک توصیه اخلاقی فرعی، بلکه به‌عنوان اصلی معرفت‌شناختی مطرح شد. پژوهشگر کیفی باید نسبت به جایگاه خود، رابطه خود با مشارکت‌کنندگان، فرض‌های نظری خود، ارزش‌های مؤثر بر تحلیل، و اثرگذاری خود بر فرایند تولید داده آگاه باشد. این آگاهی به معنای حذف کامل سوگیری نیست، زیرا هیچ پژوهشگری نمی‌تواند از تاریخ، زبان، فرهنگ و موقعیت اجتماعی خود بیرون بایستد. بلکه بازتابندگی به معنای شفاف‌سازی، کنترل انتقادی و تحلیل آگاهانه این موقعیت‌هاست. پژوهش کیفی معتبر پژوهشی نیست که مدعی بی‌طرفی مطلق باشد، بلکه پژوهشی است که نشان دهد چگونه دانش تولید شده، از چه مسیری، در چه رابطه‌ای، و با چه حدود و امکان‌هایی شکل گرفته است.

بر اساس تحلیل‌های مقاله، روش‌های کیفی نیز نیازمند بازتعریف‌اند. مصاحبه کیفی فقط راهی برای گرفتن پاسخ نیست، بلکه گفت‌وگویی بین‌ذهنی برای ساخت و بازسازی معناست. اتنوگرافی فقط مشاهده و توصیف رفتار نیست، بلکه تفسیر نظام‌های معنایی و بازاندیشی در بازنمایی فرهنگ است. تحلیل گفتمان فقط بررسی زبان نیست، بلکه تحلیل شیوه‌هایی است که زبان از طریق آن‌ها واقعیت اجتماعی، هویت و قدرت را تولید می‌کند. تحلیل مضمون و نظریه داده‌بنیاد نیز فقط فنون کدگذاری نیستند، بلکه فرایندهایی تفسیری برای ساخت مقوله، کشف رابطه‌های معنایی و صورت‌بندی نظری‌اند. بنابراین، کاربرد فلسفه جامعه‌شناسی در روش‌شناسی کیفی، روش‌ها را از سطح ابزارهای اجرایی به سطح فرایندهای معرفت‌ساز ارتقا می‌دهد.

الگوی مفهومی برآمده از این مقاله را می‌توان به صورت رابطه‌ای پویا میان معنا، عاملیت، ساختار، میدان، بازتابندگی و تولید دانش اجتماعی توضیح داد. در این الگو، معنا بنیان فهم کنش اجتماعی است؛ عاملیت نشان می‌دهد که کنشگران فقط حامل ساختارها نیستند، بلکه در تفسیر و بازتولید آن‌ها نقش دارند؛ ساختارها شرایط امکان و محدودیت کنش را فراهم می‌کنند؛ میدان تحقیق محل تلاقی این سطوح است؛ بازتابندگی پژوهشگر

امکان فهم انتقادی این تلاقی را فراهم می‌سازد؛ و دانش اجتماعی حاصل این فرایند رابطه‌ای، تفسیری و موقعیت‌مند است. چنین الگویی می‌تواند برای پژوهش‌های کیفی در ایران راهگشا باشد، زیرا از یک سو مانع استفاده صوری و مکانیکی از روش‌های کیفی می‌شود و از سوی دیگر، پژوهشگر را به توجه همزمان به تجربه زیسته، زمینه فرهنگی، ساختارهای اجتماعی و موقعیت معرفتی خویش فرامی‌خواند.

در نهایت، کاربری فلسفه جامعه‌شناسی در روش‌شناسی کیفی راهی برای انسانی‌تر، انتقادی‌تر و عمیق‌تر کردن پژوهش اجتماعی است. این کاربری به پژوهشگر کمک می‌کند که از تقلیل واقعیت اجتماعی به داده‌های خام فاصله بگیرد و به سوی فهمی چندلایه از جامعه حرکت کند. جامعه نه فقط مجموعه‌ای از رفتارهای قابل مشاهده است و نه صرفاً شبکه‌ای از ساختارهای بیرونی؛ بلکه جهانی معنادار، تاریخی، تفسیری و رابطه‌ای است که در آن کنشگران، ساختارها و پژوهشگران همگی در فرایند تولید و بازتولید معنا نقش دارند. بنابراین، آینده روش‌شناسی کیفی در گرو آن است که به جای اکتفا به دستورالعمل‌های فنی، پیوند خود را با فلسفه جامعه‌شناسی تقویت کند و میدان تحقیق را به عنوان جایگاه زنده تولید دانش اجتماعی، نه صرفاً محل گردآوری داده، بازشناسد.

### مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

### تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

### موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

## References

1. Comte A. The Positive Philosophy. London: Chapman; 1853.
2. Durkheim E. The Rules of Sociological Method. New York: Free Press; 1895.
3. Weber M. The Methodology of the Social Sciences. New York: Free Press; 1949.
4. Schutz A. The Phenomenology of the Social World: Northwestern University Press; 1967.
5. Denzin NK, Lincoln YS. The SAGE Handbook of Qualitative Research. 5th ed: Sage Publications; 2018.
6. Ryan A. Philosophy of Social Sciences. Tehran: Seerat; 2008.
7. Blaikie N. Approaches to Social Enquiry. Tehran: SAMT; 2016.
8. Schutz A. The Phenomenology of the Social World. Tehran: Tarbiat Modares University; 2004.
9. Giddens A. New Rules of Sociological Method 1976.
10. Bourdieu P. The Logic of Practice 1990.
11. Ghaneirad MA. Issues in the Sociology of Knowledge in Iran. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies; 2016.
12. Fakouhi N. Applied Anthropology and Issues of Iran. Tehran: Agah; 2018.
13. Ourai G. Fundamentals of Sociology: Basic Concepts and Propositions. 2nd ed: Research Institute of Hawzah and University; 2020.
14. Kafi M. Philosophy of Science and Religious Science: Research Institute of Hawzah and University; 2016.
15. Turner JH. The Structure of Sociological Theory. Shiraz: Navid; 1993.
16. Popper K. The Logic of Scientific Discovery. Tehran: Elmi va Farhang; 1991.
17. Bhaskar R. The Possibility of Naturalism: A Philosophical Critique of the Contemporary Human Sciences: Routledge; 1979.

18. Bhaskar R. The Possibility of Naturalism. Tehran: Ney; 2009.
19. Archer M. Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach: Cambridge University Press; 1995.
20. Archer M. The Reflexive Imperative in Late Modernity: Cambridge University Press; 2012.
21. Husserl E. Ideas: General Introduction to Pure Phenomenology. London: Routledge; 2012.
22. Charmaz K. Constructing Grounded Theory. 2nd ed: Sage Publications; 2014.
23. Charmaz K. Constructing Grounded Theory: An Interpretive Approach to Grounded Theory. Tehran: Academic Jihad Publishing; 2018.
24. Habermas J. The Theory of Communicative Action 1984.
25. Geertz C. The Interpretation of Cultures: Basic Books; 1973.
26. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. Tehran: Ney; 2001.
27. Delanty G, Strydom P. Philosophies of Social Science: The Classic and Contemporary Readings: Open University Press; 2003.
28. Neuman WL. Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches. 7th ed: Pearson; 2014.
29. Flyvbjerg B. Making Social Science Matter: Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again: Cambridge University Press; 2001.
30. Dehghani M. Interpretive Sociology and Understanding Social Action. Tehran: SAMT; 2018.
31. Creswell JW, Creswell JD. Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches. 5th ed: Sage; 2018.
32. Neuman WL. Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches. London: Allyn and Bacon; 1997.
33. Kafi M. Analytical Philosophy of History. Qom: Research Institute of Hawzah and University; 2020.
34. Soroush A. Lessons in Philosophy of Sociology. Tehran: Ney; 2000.
35. Giddens A. Sociology. Tehran: Ney; 2010.